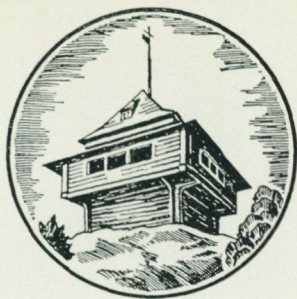

FATABUREN 1969

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1969

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1969

Redaktion: Gösta Berg · Sam Owen Jansson · Skans Torsten Nilsson ·
Christian Axel-Nilsson
Redigerad av Ernst-Folke Lindberg
Layout: Torsten Stääf
Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hægström AB 1969

Pärmens färgbild: Frieriet. Oljemålning av Knut Ekwall. Nordiska museet.

Från nattfrieri till tonårskultur

Åren mellan barndom och äktenskap hör till de mest markerade och särpräglade faserna i människans livscykel. Ungdomsåren är inte bara en tid av osäkert vacklande mellan barn- och vuxenstatus. Det är också en tid av relativ frihet från ekonomiskt ansvar, och den har i de flesta kulturer kommit att präglas av ett rikt socialt liv.

Det ligger dock en fara i att se ungdomsperioden som en värld för sig. De föräktenskapliga åren måste sättas i relation till själva äktenskapet och dess varierande innehåll.

I samhällen där familjen utgör en viktig ekonomisk gruppering måste valet av make och maka påverkas av ekonomiska hänsyn. Ser vi på samhällen präglade av stora klasskillnader finner vi att äktenskap ofta etableras i syfte att vidmakthålla en social position eller att avancera genom ett fördelaktigt parti.

Inom det traditionella svenska samhället möter vi sådana hänsynstagen i en rad situationer: i bondens sökande efter en svärdotter med passande hemgift, i den nya kyrkoherdens konserveringsäktenskap med företrädarens änka eller dotter, i gesällens försök att gifta in sig i mästarers familj, och i den viktorianska överklassens allianser mellan börsadel och penningararistokrati.

Detta gör giftermålspolitiken till ett viktigt tema i studiet av de föräktenskapliga åren, och frågeställningen blir: Vilka sociala och ekonomiska hänsyn spelar in vid valet av äktenskapspartner, och i hur hög grad övervakas detta val av föräldrarna?

I det följande skall vi se, hur de föräktenskapliga åren gestaltat sig i några olika svenska kulturmiljöer, från 1800-talets förindustriella samhälle fram till dagens storstadsmiljöer. Ämnet är stort, och behandlingen blir i många stycken skissartad.

Genom det jämförande perspektivet hoppas jag dock kunna visa, hur ungdomsåren fått en varierande utformning i olika miljöer, beroende på väsentliga skillnader i själva *förutsättningarna*, där faktorer som boendemiljöns utseende, arbetslivets former, könsrolls- och moraluppfattningar graden av föräldrainflytande och synen på äktenskapet spelat in.¹

Ungdomen i bondesamhället

Till skillnad från dagens ganska diffusa gränsdragning mellan barn, ungdom och vuxna var ungdomsperioden i det traditionella bondesamhället klart avgränsad genom konfirmationen och giftermålet. Konfirmationen vid 14–16 års ålder markerade barndomens avslutning och debuten i de vuxnas arbetsliv. Först efter det att man »gått

fram» tog man dräng- eller pigplats, gick med i sillfisket eller började arbeta i skogen.

Den skarpa gränsdragningen mellan barn och ungdom markerades ofta genom olika beteckningar, som »lillpojkar och storpojkar», »lillpigor och storpigor». På sina ställen kunde man få tillbringa några år som »småstorpöjke», innan man förklarades gammal nog att delta i ungdomens nöjesliv. Från Simlångsdalen i Halland heter det: »Efter konfirmationen blev lillpojken lillkarl och fick gå med sist i slättergången; när han vid sjutton, aderton års ålder kunde lyfta 'storstenen' räknades han till storkarlarna, blev dräng, fick söka sig till flickor och se ut en fästmö åt sig. Han skulle kunna stå för sex supar, kunna lägga in en ordentlig mullbänk, hålla en tjur och rida en otämd häst samt helst även bära en tunna råg från logen upp på vinden.»²

Den efterlängtnade upptagningen i byns ungdomsgemenskap skedde ofta under rituella former. De nyintagna kunde få spendera en kanna brännvin eller ordna ett ordentligt kalas för lagets övriga medlemmar.

Som nybliven medlem av byns ungdomslag upplevde man en ökad frihet: »Under större delen av året har ungdomen legat ute i loft, bodar, lador, eller i vad mån det gäller kvinnorna, också i fähus, och icke stått under direkt uppsikt av de äldre. Annorlunda var det med barnen. Man hindrade dem från att vara ute om kvällarna, och påträffades en barnunge ute i Leksands by en kväll, ropade de äldre: 'Klocka nio, rast dig hem!' Deras liggplats har också varit inomhus hos föräldrarna i stugan.»³

Eftersom det inte existerade något organiserat nöjesliv, var bondbyns ungdom hänvisad till sin egen uppfinningsrikedom. Tillfällen att umgås fick man skapa själv med blygsamma resurser. För att ordna uppsittarkvällar och lördagsdanser, skaffa lokal, spelman, brännvin, kaffe och andra tillbehör krävdes en samlad insats, och det är knappast förvånande, att byns ungdomar ofta slöt sig samman i en fastare lagbildning. På sina ställen kopierade man till och med bystämman och skaffade sig både ålderman och stadgar. Just i ungdomsgemenskapen fanns också en grogrund för ett lekfullt utbroderande och ritualiserande av fritiden, och ungdomen har ofta spelat huvudrollen i byns gemensamma festliv.

Det lokala näringslivets utformning begränsade ungdomens möjligheter att komma samman. I Nordsverige skapade fäbodskötseln och arbetet i skogen ett arbetsår med helt annan rytm än i de sydsvenska jordbrukarbyarna. En annan viktig begränsning låg i själva boendemiljön och tillgången på mötesplatser. Om sommaren kunde man alltid träffas utomhus och kanske dansa i en landsvägskrök, men vintertid var lokalfrågan svårare att lösa. Kunde man inte mötas i någon av byns gårdar, försökte man ofta hyra in sig för kvällen i en torparstuga.

Mycket av samvaron koncentrerades till de efterlängtnade lördags- och söndagskvällarna och till ledigheter vid årshögtiderna, men man kunde också träffas under vardagen och då ofta i former som kombinerade arbete och nöje. Monotona, men inte särskilt arbetskrävande inomhusarbeten som spinning skapade »spinnstugor»,

1. Lekstuga i Småland. Byungdomens sammanskottsdanser hölls i en torpstuga eller på logen, och man delade på kostnaderna för förtäring och spelmän. Tuschteckning av Albert Engström 1889.

där flickorna underhölls i sitt arbete av pojkarna. Det fanns även gott om arbeten som krävde en intensiv gemensam insats, där arbetet ofta avslutades med en fest. En husbonde kunde låta gårdens ungdom ordna ett arbetsgille, där gästande ungdomar bjöds på traktering och dans i utbyte mot hjälp med arbetet. Från några år in på 1900-talet har vi en beskrivning av hur ett sådant arbete, lakningen av gårdens stortvätt, kunde få formen av en uppsluppen fest: »Allteftersom timmarna ledo stämningen och till slut var den så hög, att den absolut inte kunde bli högre. Spelman hade det kommit också naturligtvis och dansen gick för fulla segel på det våta golvet, som var så halt av vatten och lut att allt emellanåt en kraftig kullerbytta slogs i hastigheten. Brännvinet kom fram under nattens lopp, pojkarna styrkte sig och lakade, brän-

de sig på skopskaften, svuro och skreko, skrattade och hojtade. Då och då försvann ett par ut i mörkret... När man kom utifrån in i värmen slog ångorna av kaffe, lut och brännvin och väta en mot huvudet så man blev het och yr, handklaveret drillade och gnällde, dansen svepte så golvet rungade och skratt och skrik ekade.»⁴

Ser vi närmare på ungdomens organisation i bondesamhället, finner vi att pojkarna oftast spelat huvudrollen. På sina håll hade ungdomslaget mera karaktären av ett »ynglingalag», medan flickorna intog en mer passiv attityd. Denna manliga dominans bottnar i en könsrollsuppfattning som tilllät de uppväxande pojkarna betydligt större frihet. Byns pojkar har också uppträtt som en fastare gruppering i de konflikter mellan grannbyarna som var vanliga i 1800-talets bondesamhälle. En finsk sociolog har visat, i vilka

2. Fönsterkurtis vid ungdomshelg i Öjebyn, Piteå. Pojkarnas nattliga rundvandring till byns flickor var en institutionaliserad umgängesform i de nordsvenska byarna. Foto Gustaf Boge 1928.

institutionaliserade former byslagsmålen existerat i Finland⁵, och liknande förhållanden möter vi t. ex. i Nordhal- land, där byslagsmål i kombination med flitigt brännvinsdrickande på si- na håll var ett fast inslag i lördagens nöjen. För bondbyns pojkar har också de egna flickorna varit en tillgång, som skulle försvaras mot konkurrens utifrån. Drog man ut på nöjen utan- för hembyn, var man mån om att

vandra i samlad tropp. En ensam fria- re, som uppvaktade en flicka i grann- byn, fick ofta finna sig i hårdhänta trakasserier. Denna aversion mot ut- socknes friare kunde manifesteras i visor som denna från en halländsk kustby:

»Våra degor stå vid dörra
å villa ud å inte få
för pöjkarna däj ha bunnit klinka
me tjöcker märling å starker trä

För I skon veta här kommer pågar
här kommer pågar från Galtabäck
då vill I hångla, då vill I krångla
da sku I veta att I är'n väck.»⁶

De ogifta männen kunde också utgöra en maktfaktor i byns sociala liv. Inte bara från Sverige, utan även från större delen av Europa har vi exempel på att bypojarna kunde bestraffa personer, som avvek för starkt från det vedertagna mönstret. Snåla bönder eller änkor, som inlett affärer med unga pojkar, kunde utsättas för handgripliga aktioner under en fasad av allmänt upptågsmakeri. Här rörde det sig om handlingar, som aldrig skulle ha kunnat genomföras av etablerade bönder, men som ofta i tysthet godtogs av bymenigheten.

Nattfrierierna

En institutionaliserad umgängesform bland ungdomen i de nordsvenska byarna var pojkarnas nattliga rundvandring till byns flickor. Kring nattfrieriet finns en stor etnologisk litteratur, som inte bara dokumenterat kringgångens varierande former utan också försökt förklara dess ursprung och framväxt. Här skall endast skildras några av huvuddragen i nattfrieriets utformning under 1700- och 1800-talen med utgångspunkt från den finlandssvenske forskaren K. Rob. V. Wikmans klassiska arbete »Die Einleitung der Ehe».

I de nordsvenska byarna samlades ungdomen till sammanskottsdanser och spinnstugor, liksom söderut, men därtill kom att de ogifta pojkarna nat-tetid drog runt i gårdarna och besökte flickorna, och att man under rundvandringen parades ihop två och två för att dela säng under natten. Be-

nämningen på denna kringgång har varierat från bygd till bygd: »gå på ligg», »let jänten», »gå och fria». De stora friarkvällarna var lördags- och söndagsnätterna, och då samlades byns pojkar framåt kvällen på en bestämd mötesplats, medan flickorna bäddade ner sig hemma på gården. Så började man i uppsluppen stämning vandra mellan gårdarna och knacka på hos flickorna, som vanligen hade en gemensam sovplats utanför själva boningshuset, antingen i en av gårdens bodar eller i fähuset. När pojkarna kommit fram började man »tala in sig». Ofta hade man utvecklat en raljerande ritual med bönande anrop till flickorna eller en kvick dialog mellan parterna. Väl inne satte sig pojkarna runt om på sängkanterna. Efter en stunds diskuterande drog man vidare och lämnade då en sängkamrat till var flicka. Hoppningen kunde antingen ske på pojkskarans initiativ eller genom ett förstulet signalerande mellan en intresserad pojke och flickan i sängen. Man kunde också överlåta initiativet helt till flickan genom att pojkarna slängde sina mössor i hennes säng, varefter hon valde ut en.

När friarparet lämnats ensamma, låg man och diskuterade veckans be-givenheter och olika friares företräden, medan pojken ofta bjöd på medhavda karameller och flickan i utbyte bestod en klunk ur brännvinsflaskan, som skulle finnas nedstoppad i ena sänghörnet. Innan det var dags att ge sig av framåt morgonen, kokade flickan ofta kaffe.

Kringgången hos byns flickor gav pojkarna en möjlighet att pröva sig fram för att så småningom etablera en fastare friarkontakt med en bestämd

flicka. Flickans inställning kunde man också pejla utan att behöva ställa en direkt fråga genom att t. ex. ge henne en gåva – en »känning». Mottog hon den, var det ett tecken på samförstånd. Det förekom också att pojken lämnade sitt fickur hos flickan. Fann han det hängande uppdraget på väggen vid nästa besök, var det ett tecken på att han accepterats. En erhållen korg betecknades vanligen som ett »skinn» – ett attribut som försämrade friarens framtida utsikter hos flickorna.

Vanligen var det en väl avgränsad grupp som hade tillträde till den nattliga kringgången. Den nyupptagnes första friarbesök skedde gärna under ritualiserade former. Ofta hade han en »språkare», som hjälpte honom till första sängplatsen. I Österbotens svenskbygder skulle den nye »storpojken» försöka övertala flickan att ta en klunk ur den medhavda flaskan för att bli accepterad. Uppåt avgränsades friargruppen genom giftermål, men överåriga ungarlar lämnade vanligen gruppen i trettioårsåldern.

»Storhopen» som drog runt i gårdarna utgjordes vanligen av pojkar i en by. Företrädesvis besökte man flickorna i hembyn, men det kunde också hända att man gav sig på besök till grannbyns flickor. En pojke som friade till en flicka i en annan by fick alltid räkna med svårigheter. För att slippa undan de mer eller mindre handgripliga skämten från bypojkarna kunde han ibland tvingas »löse jäntan» genom att bjuda konkurrenterna på brännvin.

Nattfrieriet finner vi inte bara i Sverige. Det har i olika former varit utbrett i Norge, Finlands och Estlands

svenskbygder, Centraleuropa och de keltiska randområdena i Skottland, Wales och Bretagne. Emigranter förde nattfrierisederna till USA, där de gått under namnet »bundling».

I Norge är nattfrieriet väl dokumenterat genom pionjären inom norsk samhällsforskning, Eilert Sundt. I två större arbeten, »Om giftermål i Norge» (1855) och »Om sædlighedstilstanden i Norge» (1857), har han publicerat ett rikt material kring nattfrieriet, baserat på egna fältarbeten bland bönder och obesuttna. Sundts analys belyser intressanta sidor av nattfrieriets funktion i det skandinaviska bondesamhället, men den visar också på konfrontationen mellan två moraluppfattningar. Drivkraften bakom Eilert Sundts forskningar var bl. a. en önskan om att reformera allmogens sedlighetstillsånd, och han talar till en början med avsky om nattfrieriet som ett »barbari, som antaster unge pigers ære og forstyrrer familiers fred». Efterhand som han kommer bondevärlden närmare in på livet mildras hans ton. Han börjar kunna se nattfrieriet i dess kulturella sammanhang.

Men det var inte bara Sundt som intresserade sig för bondeungdomens nattfrierier, de ådrog sig stor uppmärksamhet från många samtida ståndspersoner. Medan somliga kunde rasa mot den moraliska ruttenhet som präglade den nattliga kringgången, kunde andra iakttagare ge kyskast tänkbara bild av friarbesöken. Uppgifterna är genomgående motsägelsefulla, men det råder ingen tvekan om att sanningen ligger närmare den sistnämnda uppfattningen. I de flesta nordskandinaviska bygder präglades

3.-7. »Gå på
brannvakt» har Nils
Keyland kallat en
bildserie från ett
nattfrieribesök i
Värmlands finnmar-
ker 1910. Friaren
knackar på fönst-
ret, men flickan
kommer inte till
dörren. Friaren
stickar då kniven i
dörren och lyfter
upp haspen. Vål
inne tar han plats
på fällbänkskanten,
och flickan visar
sitt samtycke med
att ta emot en
bjudsup. Friaren tar
plats i sängen
med hatt och stöv-
lar på. Foto Key-
land.

8. Fähus i Malungs gammalgård. I Dalarna hade gårdens flickor ofta sin sovplats på »hjällen», en sänghylla i fähuset, där man kunde utnyttja värmen från kreaturen. De nattliga friarbesöken kallades därför »gå på hjällen». Foto Ivan Andersson, Malung.

nattfrieriet av sexuell avhållsamhet. Synen på kringgången som en form för ungdomspromiskuitet visar istället på en intressant etnocentrisk missuppfattning. Nattfrieriet var bondesamhällets egen institution, och utomstående tilläts sällan delta. Hemlighetsmakeriet skapade en grogrund för misstolkningar. I sina minnesanteckningar från Delsbo vid 1700-talets mitt skriver Samuel Ödmann om ortens friargång: »... åtskilligt i ceremonierna, som därvid förelöper, är ett halvt frimureri. Det är en absolut omöjlighet, att någon ståndsperson får uti dessa mysterier deltaga; infödda bondesöner, som studera, äro de enda

som admitteras, dock med någon förbehållsamhet.»⁸

För dåtidens ståndspersoner, liksom för oss idag, definierades gärna en situation, där en pojke och flicka delade säng, som erotiskt laddad. I bondemiljön var man sedan barnsben van vid en »privatlivets offentlighet», där personer av det motsatta könet ofta delade både rum och säng. I loftboden eller fähuset, där flickorna hade sin sovplats, var det sparsamt med möbleringen och lågt i tak, i loftboden dessutom kallt. Man låg hellre och samtalade än satt uppe och upplevde inte detta som något speciellt märkligt. Att ostört kunna få ligga och

samtala med en flicka var i sig något eftertraktansvärt.

I bondekulturen fanns ett ganska starkt anti-taktilt drag eller vad man skulle kunna kalla för ett ömhetstabu. Att i andras åsyn visa ömhetsbetygelser mot en person av det motsatta könet ansågs ofta både genant och löjeväckande – det var något som på sin höjd kunde förekomma mellan mor och barn. Det paradoxala kunde alltså inträffa att man varken hälsade eller såg åt flickan man delat säng med, om man stötte samman på bygatan eller utanför kyrkan. Detta drag är inte något specifikt för skandinavisk bondekultur. Vi möter det t. ex. i walesiska nattfrieribygder: »Frieri är en privatsak utan något offentligt drag. Unga par nonchalerar vanligen varandra i närvaro av andra och hälsar inte ens vid sammankomster. När samvaron är slut ger sig flickorna av i grupper hemåt, medan pojkarerna följer dem på avstånd, och de delar vanligen inte upp sig två och två, förrän de är utom synhåll för de andra.»⁹

Nattfrieriet gav alltså en möjlighet till intimitet mellan könen, som inte gavs spelrum om dagen. I skydd av mörkret kunde man tillåta sig att visa sina känslor, utan att behöva vara rädd för att »förlora ansiktet», eller som Pelle Molin uttryckt det i Adalens poesi: »Här frias sålunda, att gosarna på lördagsnatt besöka den älskade och påklädda ligga vid hennes sida. Så långt man kan minnas tillbaka, har det friats så, far till mor, farfar till farmor djupt in i förgångna dagar. Det är ingen skam för den, som knackar på, ingen för den, som öppnar. Dagarnas släp utan ände ge ing-

en tid att löpa omkring och tala grant som herrskapsfolk; med deras sed skulle bonden stå sig slätt. Natten ger förtrolighet. Han och hon får ha sitt för sig, som de vilja och böra få; ty frieri är ingen offentlig angelägenhet.»¹⁰ Samma syn på de nattliga friarbesöken möter vi i en skildring från Finlands svensksbygder:

»Att vandra samman mitt på ljusa dag på öppen landsväg, ansågs otillbörligt. Men mycket kunde ske blott ingen såg det, och mötas nattetid var ingen skam.

Ack rågen, lördagsnätterna och loftan, de visste de – men det fanns lag på allt sen gamla tider, fastän icke skriven. Man älskade som barn i denna by, men gifte sig av gammalklok beräkning, beroende av ägor och bekvämlighet...»¹¹

Nattfrieriet utgjorde en möjlighet att i fasta och institutionaliserade former etablera kontakt med det motsatta könet, även för blyga ungdomar med kontaktsvårigheter. Den som så ville kunde tillbringa en natt i tysthet hos flickan och utan att behöva ställa en direkt fråga få veta om han var accepterad. En engelsk forskare har påpekat, vilken betydelse denna form för kontaktskapande hade i en kultur som den nordsvenska, präglad av relativ inbundenhet och fåordighet.¹²

För många av de yngre deltagarna i nattfrieriet kunde kringgången upplevas mer som ett allmänt uppsluppet kvällsnöje än som en möjlighet att få kontakt med det motsatta könet. Ofta kunde i sådana sammanhang själva skämtelementet dominera. Man kunde överraska ensamma friare som redan hunnit i säng med flickan, och man drog under buller och bång från

stuga till stuga. I en norsk beskrivning av friargången vid 1800-talets mitt görs en skarp distinktion mellan pojkflockens kringströvande från gård till gård och de målinriktade friarbesöken: »Udpaagang kan man derfor kaldte det, naar Gutterne gaa ude om Natten for at more sig, og Nattfrieri naar de gaa ud i det bestemte øie-med at besøge en vis Pige.»¹³

Själva uppträdandet mellan pojken och flickan var reglerat av en rad bestämmelser – en »bäddetikett», vars detaljer varierade från bygd till bygd. Ofta innehöll den bestämmelser om vilka klädesplagg som fick tas av under natten. Själva övervakningen av reglerna kring besöket svarade ungdomslaget för, och den som ertappades med att överträda dem kunde straffas genom utfrysning och förbud mot vidare deltagande i kringgången. Ett sådant straff kunde kännas ganska starkt.

Från ett besök i Lima under sin Dalaresa skriver Linné, att bönderna »beklagar sig här, att så snart någon begått den minsta faute, ja om en dräng allenast gått för djärvt på hjälpen med pigan, rymmer han strax till Norrige ...»¹⁴ (Linnés förvåning över en så stark reaktion på en sådan relativt oskyldig handling bottnar troligen i hans ovetande om de bestraffningar drängen kunde utsättas för i hembyn.) Flickor som visat sig för tillmötesgående sades ha »legat bort sig» och kunde därigenom få en stämpel på sig för all framtid.

Man kan alltså anta, att själva begynnelseperioden med flera olika friare normalt präglades av sexuell avhållsamhet, medan en kontakt, som fördjupades till en fast friarförbindelse

med sikte på äktenskap, ofta kom att innebära en föräktenskaplig sexuell förbindelse.

Som tidigare nämnts var inte den nattliga kringgången en allmän företeelse i 1800-talets svenska bondesamhälle. I sin avhandling över nattfrieriet visar Wikman att utbredningen var koncentrerad till Nord- och delar av Mellansverige. Gränsen gick norr om Vänerne genom de nordliga delarna av Västmanland och Uppland. Söder därom förekommer enstaka exempel på en gemensam kringgång hos byns flickor, medan däremot individuella nattbesök är vanliga i hela Götaland ner till de skånska landskapen och ett stycke in i Nordhalland.

Ser vi på det övriga Norden, finner vi att nattfrieriet vid samma tid varit allmänt i hela Norge, med undantag av sydkusten, vidare finner vi det i Estlands och Finlands svenskbygder, medan det däremot är okänt i Danmark.

Hur skall denna utbredning förklaras? Wikman påpekar att den nattliga kringgången främst förekommer i trakter präglade av speciella närings- och boendeformer. Nattfrieriets utbredning i Sverige visar sig sammanfalla med fäboddriftens. I de nordsvenska byarna existerade helt andra betingelser för ett upprätthållande av friargången. Den extensiva boskapskötseln och det halvnomadiserande fäbodlivet skapade arbets- och boendeformer, som underlättade föräktenskaplig samvaro. Gårdens ogifta kvinnor var en självständig arbetsgrupp, som svarade för kreaturens skötsel. Långa tider vistades de i fäboden, och hemma på gården var vanligen deras sovplats i anslutning till kreaturen el-

ler i en bod utanför boningshuset. Flickornas självständiga liv med ett relativt litet inslag av föräldrakontroll har varit en av förutsättningarna för nattfrieriets framväxt.

Utmärkande för många av de nordsvenska bygderna var också de stora byarna, där man utan svårighet kunde finna tillräckligt med ungdom inom hembyns gränser för att kunna genomföra en friargång begränsad till den egna byns ungdomsgemenskap.

Trolovning och nattfrieri

Jämför vi Syd- och Nordsverige, finner vi inte bara skillnader i hur umgänget mellan könen utformades, utan också i själva frieriets förlopp.

Utmärkande för de nordsvenska nattfrieribygderna var det glidande och diffusa förlopp frieriet tog. Efter experimenterandet med nattbesök hos olika flickor etablerades efterhand en fastare friereförbindelse med en bestämd flicka. I och med detta hade man dock inte aviserat sina äktenskapsplaner. Först måste frieriet »göras visst». Övergången till en fast fästfolksrelation befästes ofta inte genom någon formell handling, utan efterhand betraktades förbindelsen som fast av byfolket. Ibland kunde de båda unga signalera denna övergång genom en rituell gåvoväxling, men ännu vanligare var att pojken gav sig till känna i flickans gård. Istället för att smyga hem tidigt om morgonen, stannade han kvar, åt tillsammans med familjen och blev kanske bjuden på kaffekask av fadern. I en uppteckning från Ängermanland heter det: »Att äta med hvarandra ansågs som ett uttryck av förtrolighet, ej minst då det gällde frieri. Då en ung man, som

»hälsade på» i en gård, emottog inbjudningen att stanna och äta med gårdsfolket, ansågs det som tecken å deras sida, att han var »väl sedd» och önskad som medlem av familjen, och å hans sida, att han bestämt sig för föremålet för hans besök såsom blifvande maka.»¹⁵

Trots den diffusa övergången upplevdes ett »visst frieri» lika bindande som ett officiellt äktenskapslöfte. Här kom den folkliga rättsuppfattningen i strid med den officiella, som inte alltid kunde godta en sådan form för trolovning.

Går vi till Sydsverige, finner vi att frieriet vanligen var betydligt mera formaliserat. Efter inledande förhandlingar mellan de ungas familjer följde ett officiellt frieri, ofta med hjälp av böneman, och därefter en trolovning i vittnens närvaro. Även om föräldrarna inte alltid dirigerade valet av äktenskapspartner, finner vi ofta ett starkare inslag av föräldrakontroll bland sydsvenska bönder än i nattfrieribygderna. Här måste föräldrarnas agerande sättas i relation till de sociala och ekonomiska skillnader som existerade mellan Nord- och Sydsverige. Den nordsvenska bondbyn hade endast ett blygsamt inslag av ekonomisk och social skiktning. I de södra delarna av Sverige var situationen ofta en helt annan. Här präglades många av 1800-talets byar främst av växande klassskillnader, med en skala från storbönder ner till torpare, backstusittare och daglönare utan jord. För att en sådan social struktur skulle kunna vidmakthållas krävdes det att barn till besuttna bönder inte »gifte ned sig». Det mödosamt hopsamlade kapital i form av jordägor, boskap och andra till-

gångar, som utgjorde basen för bondefamiljens position i den lokala hierarkin, fick inte splittras genom ofördelaktiga giften. Det gällde alltså att finna en äktenskapspartner, som motsvarade dotterns hemgift eller sonens framtida gårdsinnehav.¹⁶

I bondesamhällen över hela världen finner vi ofta ett starkt inslag av föräldrakontroll över barnens val av äktenskapspartner och en typ av frieri med karaktär av »match-making», där giftermålet föregås av förhandlingar om hemgiftens storlek och undersökning av motpartens solvens.¹⁷ Det är dock fel att se sådan »match-making» som en kohandel mellan föräldrar. Det låg även i ungdomens intresse att få till stånd ett gifte med en social jämlike. Att äktenskapet vilade på en tillräckligt solid ekonomisk grund framstod som viktigare än ett tillfredsställande av personliga tycken.

Av detta följer också att graden av föräldrakontroll växlade med barnets position i hemmet. Den som utsetts till gårdens arvtagare fick ofta räkna med mindre handlingsfrihet i valet av hustru än de övriga barnen.¹⁸

Ungdomens fria ställning i det nordsvenska bondesamhället får dock inte överdrivas. Föräldrakontroll existerade även där, om än inte i lika utpräglade former som bland de besuttna bönderna söderut. Föräldrarna försökte ofta hålla sig underrättade om barnens friarkontakter. De kunde göra som den bondmora, vilken med jämna mellanrum bjöd in granngårdens piga på kaffe och lirkade fram upplysningar om till vilka flickor sonen gick om natten och vem han dansade mest med på lördagskvällarna.¹⁹

Även om det existerade ett stort

mått av ekonomisk och social jämlikhet i Nordsverige, kunde ekonomiska hänsyn spela in vid frieriet. Från Österdalarna framhöll Carl Sävje vid 1800-talets mitt den omfattande ägosplittringen som en begränsande faktor: »Kullan låter stundom sina herdar sucka både länge och väl, innan hon bestämmer sig för den, hon skulle vilja föredraga. Den som slutligen märker sitt företrede, går då till föräldrarna för att *göra visst*, d. ä. fria. Här får han antingen ett rent afslag, då allt är slut, eller ock erhåller han ja; naturligtvis efter förutgången noga skärskodning af de ömsesidiga jordlapparnas bekvämheter till sammanslagning.»²⁰

Det kunde också förekomma att en far med käpp i handen tvingade sin son att »ropa på» hos en önskvärd svärdotter.²¹

Rent allmänt kan man säga att föräldrarnas roll i nattfrieribygderna var mera passiv. Initiativet låg hos ungdomarna, och föräldrarnas inflytande inskränkte sig oftast till att motarbeta icke önskvärda friarkontakter. Det råder inget tvivel om att ungdomslaget utgjorde en maktfaktor i konflikten mellan föräldrainflytande och fria val. Från nattfrieriområdet finns det gott om exempel på välbesuttna bönder, vilka försökt hålla sina döttrar utanför nattfrieriet och som följd av detta straffats av ungdomslaget. Man kunde gå »husgång», vältta möbler och förstöra inventarier, stoppa våt halm i skorstenen och plocka bort grindar och dörrar. Ungdomslaget kunde också motarbeta föräldrar, som försökte hindra två ungdomar att träffas.

Föräktenskapliga förbindelser i bondesamhället

Som tidigare nämnts finns det skäl att anta, att en fastare nattfrieriförbindelse ofta ledde till föräktenskapligt samlag. Även i Sydsverige möter vi ett folkligt accepterande av föräktenskapliga förbindelser. Där uppfattades trollovningen sedan gammalt som den äktenskapsstiftande handlingen – ett faktum som kyrkans introduktion av vigseln under medeltiden inte lyckades rucka på. Sexuellt umgänge mellan fästfolk har troligen varit det normala i de flesta bygder. På sin Västgötaresa kommenterade Linné: »Frieri har ock sin mode . . . Sedan de äro förlovade, har det varit i bruk att han besöker henne om högtidsaftnarna; ty *nå Gud bevars*, det kan hon icke neka honom, sedan han är trolovad; ty *ja kors* det hava fäderna brukat före henne. Detta är detsamma, som bonddrängarna, sedan de äro trolovade, på Gottland kalla *gå och prova* eller *dalkarlarna ligga på jällen*.»²² På samma sätt har man i Halland talat om att »prova ligg» mellan fästfolk.²³ Bland danska bönder var föräktenskapliga förbindelser oftast en självklarhet, och med förundran såg man att prästdötttrar och andra kvinnliga ståndspersoner nästan aldrig blev gravida före äktenskapet. Detta menade bondkvinnorna måste bero på att damerna hade tillgång till skyddande medikamenter – att orsaken var sexuell avhållsamhet var otänkbart.²⁴

Det är alltså viktigt att göra en distinktion mellan utom- och föräktenskapliga förbindelser. I nattfrieribygder var det en självklarhet att äktenskap skulle följa, när flickan bli-

vit gravid. Starka sanktioner kunde sättas in mot den man som försökte undandra sig ansvaret. En rad omständigheter kunde också bidra till att ett barn »föddes för tidigt». Ett bondbröllop var en kostsam och omständlig företeelse, och det var ganska vanligt att man fick skjuta på bröllopsdagen till någon av arbetsårets lugnare perioder. I de norrländska obygderna kunde det också vara ett stort företag att ta sig till kyrkan för en legitimering av förbindelsen.

Eilert Sundt visade i sina undersökningar att det existerat ett samband mellan nattfrieri och utomäktenskapliga födslar, men av detta kan vi inte dra någon generell slutsats. Det finns bygder, där nattfrieriet till största del tycks ha präglats av en mycket markant sexuell avhållsamhet. Från Orsa socken har Carl Säve visat att utomäktenskapliga födslar var mycket sällsynta. De pendlar mellan 0,4 och 1,4 % av det totala antalet födslar under perioderna 1783–92 och 1833–1842. Säve pekar själv på en av orsakerna till dessa låga tal, nämligen det faktum att Orsaborna gifte sig mycket tidigt.²⁵ Det är viktigt att hela tiden sätta de statistiska uppgifterna om utomäktenskapliga födelsetal i relation till giftermålsåldern, som oftast var avhängig av ungdomarnas möjlighet att bilda eget hushåll – något som varierat starkt från bygd till bygd.²⁶

Det innebar ingen större olycka att få ett barn före äktenskapet – bara man legaliserade förbindelsen genom giftermål. När det gäller lösare utomäktenskapliga förbindelser var bondesamhällets tolerans betydligt mindre. I många bygder kunde ogifta mödrar

behandlas hårt, inte bara av kyrkan utan också av bymenigheten. I Orsa måste en flicka som blivit mor »genast aflägga flickdräkten och i stället kläda sig i en med hustrurnas snarlik, ehuru icke alldeles enahanda, kläddragt.»²⁷ Detta övervakades nog, och man försäkrade sig på så sätt, att en ogift mor ständigt var tvingad att öppet visa sin speciella position. Från Delsbo berättar Samuel Ödmann om en flicka, som blivit förförd, men gift sig senare, . . . »dock på ett ganska märkligt sätt . . . Jag predikade den dagen, då denna fattiga flicka framställdes till offentligt spektakel, och eftersom predikostolen var ställd över altaret, hade jag henne mitt för mina ögon. Hon var klädd i svart. Eftersom hon förverkat rätt att bära kyska brudars skrud, hade hon på sitt huvud först ett vitt dok, samt därovanpå en så kallad korsmössa . . . Under denna skamdräkt tjöt hon oupphörligt, så att jag med möda kunde höras, och denna ömkliga syn hade dessutom hart när rubbat alla mina koncepter. Nu skall denna sed vara avskaffad.»²⁸ I Danmark fick mödrar till oäkta barn döpa dem vid särskilda tillfällen och då i samband med en offentlig bikt i kyrkan.²⁹

Detta starka krav på att en graviditet skulle resultera i äktenskap öppnade naturligtvis möjligheter för enskilda strategier i syftet att framtvunga »shot-gun marriages». Det klassiska exemplet med den fattige bondpojken, som lyckats göra den rika bond-dottern gravid och på så sätt kan tvinga fram ett äktenskap, som hennes föräldrar aldrig skulle ha accepterat under normala omständigheter, hör inte enbart till romanvärlden.

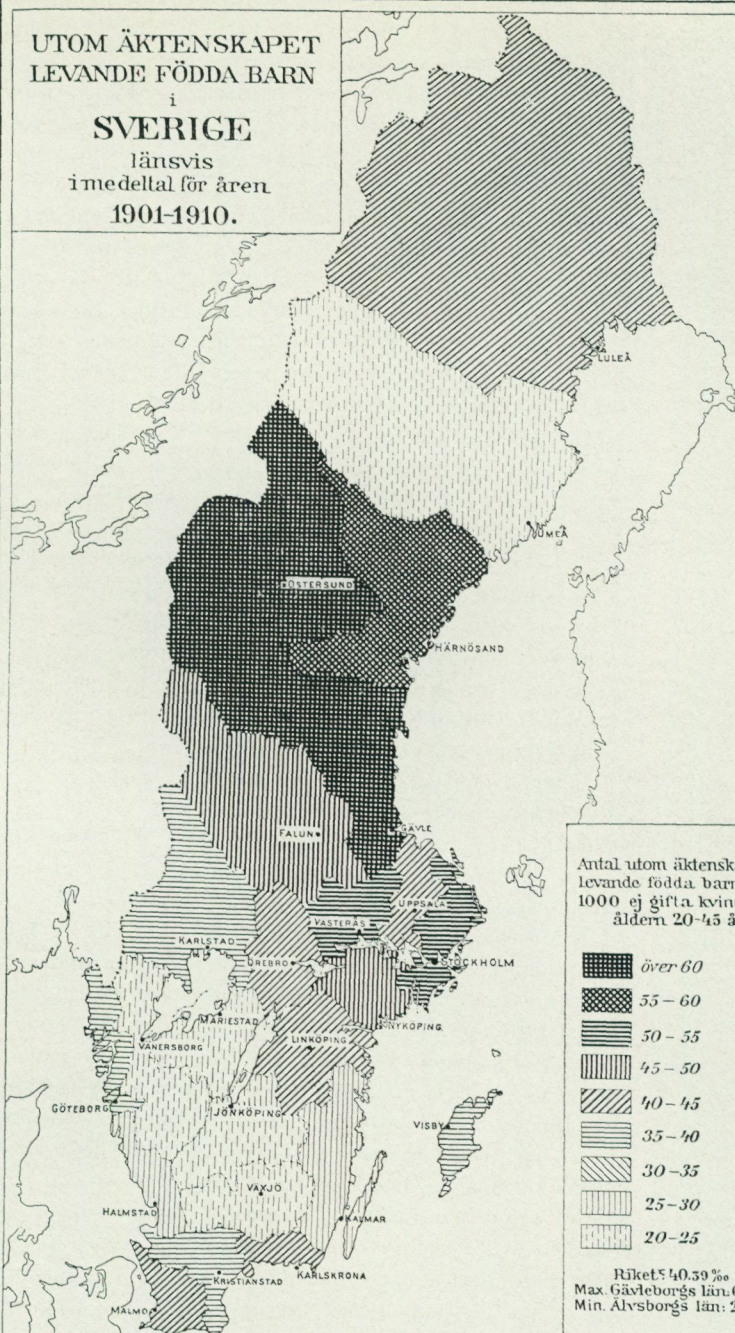
Eilert Sundt har också givit exempel på en omvänd situation, där en obesutten flicka utan hemgift låtit sig göras gravid av en bondson, i hopp om att den vägen få ett äktenskap till stånd. Det var dock inte alltid strategin lyckades – både från norskt och danskt håll har vi exempel på att besuttna barnafäder ofta försökte undslippa en sådan mesallians. I Danmark är känt att en stor procent av de barnafäder, som av kvinnan uppgivits som okända, är ståndspersoner eller storbondesöner, som betalat modern för att hålla tyst.³⁰

Statistiken över utomäktenskapliga födslar är en av källorna till belysning av föräktenskapliga förbindelser i 1700- och 1800-talens bondesamhälle, men som framgått av det tidigare resonemanget måste detta material kompletteras med uppgifter om de äktenskap, där det första barnet fötts före den nionde månaden efter bröllopsdagen.

År 1912 gjorde Statistiska centralbyrån en stor undersökning av för- och utomäktenskapliga barn. Det var nämligen först året innan man förde in uppgifter om »inom äktenskapet födda barn, avlade före äktenskapet» i den officiella statistiken. För tidigare perioder får man tillgripa den tidsödande metoden att jämföra bröllops- och födelsedatum i kyrkböckerna.

Även om undersökningen alltså är ganska sen, ger den en intressant belysning av föräktenskapliga förbindelser. Det visar sig, att drygt 36 % av alla kvinnor som gifte sig 1911 var gravida vid äktenskapets ingående, och att gravida brudar var betydligt vanligare på landsbygden än i staden. Ännu intressantare är statistiken över

UTOM ÄKTENSKAPET
LEVANDE FÖDDA BARN
i
SVERIGE
länsvis
i medeltal för åren
1901-1910.

9. Kartbilden speglar sambandet mellan utomäktenskapliga födselar och lokala kulturella och ekonomiska förhållanden. Högst är talen i nattfriets »kärnområde» Jämtland-Härjedalen-Hälsingland. Storgodsbygderna i Mälardalen, präglade av ett omfattande jordproletariat, följer tätt efter. Ur Statistiska meddelanden, Serie A, bd 1:4.

de barn, som fötts under äktenskapets första år. Ser vi på siffrorna för barn födda inom åtta månader efter bröllopet, finner vi att det är de typiska nattfrieribygder som toppar listan. Högst ligger Kopparbergs län, där 76,84 % av första äktenskapsårets barn föddes innan den nionde månaden, och sedan följer Gävleborgs län (73,21), Värmlands, Västmanlands, Västernorrlands och Jämtlands län tätt efter. Vi finner alltså ett samband mellan hög frekvens av föräktenskapliga förbindelser och nattfrieribygder, något som även gör sig gällande i statistiken över utomäktenskapliga födselar.²¹

Den borgerliga världen

I de samtida skildringarna och i statistikens siffror möter vi ett bondesamhälle, där synen på de föräktenskapliga åren varierade avsevärt mellan olika landsändar. Ännu större blir skillnaderna, om vi ställer bondemiljön mot livet i de borgerliga kretsarna. I 1800-talets Sverige kan vi urskilja en över- och medelklassens »högkultur», som stod i stark kontrast till den folkliga kulturen.

Det kan därför vara av intresse att se lite närmare på inställningen till de föräktenskapliga åren och äktenskapet i det högborgerliga skiktet: hos bördaristokratin, den växande ämbetsmannakåren och städernas storborgare. Dessvärre saknar vi här en motsvarighet till de studier som gjorts av förhållandena i bondemiljön. Den samtida memoar- och romanlitteraturen ger visserligen ett rikt stoff till belysning av den borgerliga synen på de föräktenskapliga åren, men någon systematisk genomgång av detta mate-

rial har ännu inte gjorts. I de anglosachsiska länderna har man däremot gjort en rad undersökningar av äktenskapets ställning i den borgerliga världen, och resultaten kan till stor del appliceras på svenska förhållanden.

Ju högre upp vi kommer i den sociala rangskalan, desto större anledning har vi att vänta ett ökat inslag av föräldradirigerade frierier. Detta gäller särskilt ett så utpräglat klassamhälle som 1800-talets Sverige. En hög social position kunde bara vidmakthållas genom giften i »rätt» social sektor. Ett fördelaktigt gifte gav inte bara sonen eller dottern en passande social och ekonomisk ställning – det påverkade också den övriga familjens placering i den sociala hierarkin. Vägen till socialt avancemang låg till stor del i en aktiv giftermålspolitik i en värld, där man kunde resonera som adelsfröken Juliana i Anna Maria Lenngrens satir:

»Hellre förtråna och aldrig få man
Än nedom sin börd sig förringa!»

Få har dokumenterat denna föräldrarnas kamp för att skaffa sina barn »goda partier» som den engelska författarinnan Jane Austen. Hennes romaner tilldrar sig i engelsk över- och medelklassmiljö vid 1700-talets slut, och här möter vi mödrar, vars motto kan sammanfattas i: »It is truth universally acknowledged, that a single man in possession of a good fortune must be in want of a wife.»

I strävan efter att etablera goda giften skyddes inga mödor. Föräldrarna satsade inte bara mycket av sin tid utan även en stor del av familjens ekonomiska tillgångar i syfte att förbättra barnens möjligheter på äkten-

10. Bal i societeten. Flickorna övervakas av lorgnettförsedda »förkläden». Gravyr av Fritz von Dardel.

11. »Hon lär vara mycket rik» är underskriften till denna litografi av August af Kullberg 1845.

skapsmarknaden. Man arrangerade fester med omsorgsfullt utvalda ungdomar, odlade kontakter med »lämpliga familjer», introducerade sina döttrar i huvudstadens societet, lade ner stora summor på barnens klädsel

och uppfostran, skaffade dans- och musklärare etc.

Starkast finner vi kanske denna målinriktade giftermålspolitik i familjer med en vacklande position på den sociala rangskalan, där barnens äkten-

skap kunde ha en avgörande betydelse. Det är också i gränsskiktet mellan över- och medelklass vi vanligen finner Jane Austens hjältinnor.

Ett annat centralt tema i hennes romaner är förälskelsen som ett ständigt osäkerhetsmoment i föräldrarnas planerande av de giftasvuxna barnens framtid. Detta tidstypiska tema möter vi också hos hennes svenska motsvarigheter, författarinnor som Malla Montgomery-Silfverstolpe, Anna Maria Lenngren, Sophie von Knorring och Emilie Flygare-Carlén.

Det romantiska kärleksidealet var inte en 1800-talsuppfinning. Dess ursprungsmiljö är trubadurernas medeltida riddarvärld, och det var länge en företeelse begränsad till toppskiktet inom den europeiska aristokratin. Där betraktade man förälskelse och äktenskap som två skilda sfärer, vilka sällan kombinerades. Ännu under 1700-talet möter man i adelskretsar ett självklart accepterande av att en man höll sig med både hustru och älskarinna. (Mest markerad var kanske denna syn i kungliga kretsar).³²

Med de romantiska strömningarna mot 1700-talets slut kom en förändrad syn på kärlek och äktenskap, och då påbörjades en utveckling som lett fram till dagens situation, där förälskelse upplevs som en *förutsättning* för äktenskap. Detta betyder naturligtvis inte att förälskelse aldrig kombinerats med äktenskap tidigare. Det nya är det absoluta kravet på förälskelse som grund för valet av äktenskapspartner. Under 1800-talet ser vi, hur denna uppfattning växer sig allt starkare i den borgerliga miljön, för att undan för undan spridas till de övriga befolkningsgrupperna. Det är alltså vik-

tigt att minnas, att denna emotionella syn på äktenskapet är en sen företeelse. Fokuseringen på förälskelsen är också något speciellt för västerländsk kultur. Vi möter den i få utomeuropeiska samhällen.³³

I 1800-talets borgerliga värld ser vi, hur den nya synen råkar i konflikt med den mera pragmatiska inställningen till äktenskapet som en allians främst på social och ekonomisk bas. Kravet på ömsesidig förälskelse stred också mot den borgerliga synen på kvinnan och hennes passiva roll i förspelet till äktenskapet.

Den samtida litteraturen är fylld av exempel på konflikter, där hjältinnorna kämpar för sin kärlek mot en oförstående omvärld. Vi möter dem t. ex. i Sophie von Knorrings »Illusionerna» – en roman med självbiografiska inslag, som ger en utförlig bild av umgängeslivet i Stockholms societeten vid 1800-talets början. Handlingen kretsar kring en ung flickas konfrontation med huvudstadens societetsliv, hennes förälskelser och hennes brustna illusioner inför den cyniska inställning till äktenskap och kärlek hon möter hos några av sina kavaljerer.

Den ogifta kvinnans ställning var betydligt friare i bondesamhället. Medan en dalkulla kunde välja och vraka bland sina friare, fick en dotter i ett borgerligt hem ofta räkna med att stillatigande bli föremål för uppvaktning av det motsatta könet, antingen nu uppvaktningen var föräldradirigerad eller ej. Det fordrades stor viljestyrka för att kunna hävda sin åsikt och mot föräldrarnas vilja avvisa ett lämpligt parti.

Malla Montgomery lovade högtidligt vid femton års ålder »att aldrig

gifta sig av något annat skäl än aktning, förtroende och kärlek. Ej rike-
dom, ej namn, ej andras vilja skulle
hava inflytande på henne i detta fall». Vid tjugotvå års ålder ställdes hon dock inför ett frieri som nästan var ett fullbordat faktum, när en greve Mörner en dag uppenbarade sig i hemmet: »... då frukosten blivit utburen, kom Mörner hastigt fram till Malla och frågade: 'Tillåter fröken, att jag talar vid er mormor?' Men utan att vänta på den tillåtelse han begärde, framförde han till fru Rudbeck sitt frieri. Den goda gumman, som just önskat sin Malla detta i alla avseenden »goda parti», blev rörd och glad och sade: »Ja, mitt samtycke och min välsignelse får ni visst!» Nu såg Malla sig på väg att bliva förlovad utan att hava yttrat ett ord, utan att bliva tillspord. Säråd och uppbragt uppsteg hon med en viss högtidlighet och sade bestämt åt den redan liksom segrande friaren: »Herr greve, det förundrar mig, att ni tycks glömma, att jag har ett ord med att säga här och att endast *detta* ord kan bli avgörande.» Fru Rudbeck gick ut med mycken rörelse, som Malla märkte, och lämnade dem ensamma i förmar-
ket. Mörner bad Malla ursäktas hans häftighet, talade om kärlek, otålighet etc. Malla sade då: »Herr greve, ni känner mig för litet för att kunna hålla av mig, och för mig är ni nästan obekant; jag kan blott tacka er för er goda mening om mig och förövrigt säga nej till er proposition.»³⁴

En självständighet, som den Malla Montgomery visade, hörde nog till undantagen. I alla händelser skulle varje frieri gå över föräldrarna, och initiativet låg hos mannen. Att han kunde

driva igenom ett frieri, utan att vara säker på motpartens känslor, utgör äktenskapet mellan Bengt Lidforss föräldrar ett exempel på. Fadern, Edward Lidforss, träffade vid 1800-talets mitt sin blivande hustru under en tid som privatlärare i hennes förmögna föräldrahem. »Edward Lidforss förälskade sig i den sex år yngre flickan, som emellertid icke tycks ha visat något motsvarande intresse. Hon verkade, klagar han i brev, alltid så tyst och allvarsam när han var där.» Lidforss framförde sitt frieri till föräldrarna, som gav sitt samtycke. Flickan tveka-
de, men ville inte sätta sig upp mot föräldrarna. »Omtumlad för Edward Lidforss tillbaka till Upsala. Att han inte var säker på sin fästmöns känslor framgår av ett brev som han skriver till »Mademoiselle Anne-Marie Swartling» den 6 juli. Han ber henne då en-
träget att i varje brev säga »bara en enda gång men alldeles uttryckligt, att du verkligen älskar mig (bara litet än så länge) och att du vill bli min maka.»³⁵

Den stora åldersskillnaden är också något typiskt för 1800-talets borgerliga värld, där mannen ofta kunde vara tio – femton år äldre än hustrun. Inom ämbetsmannavärlden förutsattes det, att mannen skulle skaffa sig en gedigen utbildning innan han började tänka på äktenskap, medan kvinnorna var giftasvuxna redan i de övre tonåren. Denna åldersskillnad kom i än högre grad att försvaga kvinnans position, både i äktenskapet och under de föräktenskapliga åren. Hennes friare var ofta en mogen man med världsvana och ett säkert sätt, medan hon själv levde i en skyddad familjetillvaro.

12. I cigarrbutiken. Kravet på sexuell avhållsamhet före äktenskapet för kvinnan men inte för mannen skapade en dubbelmoral. Cigarrfröknar, liksom servitriser och tjänsteflickor, utsattes för en livlig uppvaktning. Teckning av Bruno Liljefors 1885.

Den typ av föräktenskapliga förbindelser mellan fästfolk, som tolererades i bondesamhället, var otänkbar i den högborgerliga miljön. Vi vet dock ganska lite om hur kravet på total avhållsamhet före äktenskapet efterlevdes. De dagboksanteckningar som Andréexpeditionens yngste deltagare, Nils Strindberg, efterlämnade ger oss en av de sällsynta inblickarna i relationerna mellan två förlovade ungdomar i borgerlig miljö.³⁷

Det moraliska kravet på avhållsamhet stärktes också av det faktum, att en föräktenskaplig graviditet kunde få långt större ekonomiska konsekvenser för en man mitt uppe i sin utbildning än för en bondson eller statarpojke. En dansk undersökning av procenttalen födslar inom nio månader efter bröllopet visar en väntad minskning ju högre upp i samhällshierarkin man

kommer. Under perioden 1860–1880 var talen 46 % bland bönder, 22 % i den borgerliga medelklassen och 5 % hos adeln.³⁷

Männens höga giftermålsålder skapade i kombination med kravet på avhållsamhet mellan förlovade en av förutsättningarna för den tidstypiska »dubbelmoralen» eller »the double standard», som engelsmännen kallar den. Sexuellt experimenterande i vissa former kunde tillåtas männen, men inte kvinnorna. Männen hade en viss möjlighet att operera i två moralvärldar. En överklassflicka var inte ett lovligt sexuellt objekt, medan man däremot kunde utnyttja den friare syn på utomäktenskapliga förbindelser, som fanns inom lägre samhällsskikt, eller gå till prostituerade. I högborgerliga hem kunde t. ex. tjänsteflickorna bli föremål för sexuella närmanden från husets söner.³⁸ Att man var väl medveten om orsak och verkan, när det gällde dubbelmoralen, vittnar ett yttrande i en riksdagsdebatt kring prostitutionen mot 1800-talets slut: »Må den bildade och förmögna kvinnan i Stockholm lära att på festliga tillställningar kläda sig så, att hon icke genom sin klädsel hos den manliga ungdomen uppväcker känslor och lidelser, som driva honom att, när han går ifrån den festliga tillställningen, söka ställen, där han kan släcka sin lusta, innan han går hem!»³⁹

Tydligast markerades kanske detta förhållande i så utpräglat borgerliga manssamhällen som universiteten. I Uppsala var »schweizerikurtisen... en högt uppdriven sport inom studentvärlden. Där fanns dessutom villiga cigarrfröknar, sömmerskor, strykerskor och pigor. Och slutligen ett

betydande antal glädjeflickor inskrivna i den reglementerade prostitutionen.»⁴⁰

En undersökning av 800 prostituerade i Stockholm vid 1800-talets slut visar att kvinnornas sexuella debut i en, proportionellt sett, stor utsträckning skett med över- och medelklasspersoner. Hela 30 % utgörs av yrkeskategorier som officerare, kadetter, ämbetsmän, grosshandlare, kontorister, studenter och gymnasister.⁴¹

Industrialismens samhälle

Under 1800-talet kom den folkliga moralen under påverkan av de borgerliga värderingarna. Från en nattfrieribygård rapporterar Eilert Sundt om familjer, »som ved slægtskabs-forholde eller på anden måde er komne i nærmere forbindelse med byfolk eller familier af embedsstanden og derigjennem have lært at betragte hin gamle landlige skikk som usømmelig og rå.» I sådana familjer skulle man förtörnas, »hvis nogen frier i den grad skulde misforstå tidens forandrede tone, at han søgte døtrene på den gamle vis.»⁴²

Det största hotet mot bondesamhällets ungdomsgemenskap och friargång kom dock inte från den långsamma spridningen av borgerliga moraluppfattningar utan från de ekonomiska omvälvningar, som industrialismens genombrott vid 1800-talets mitt förde med sig.

Själva grundförutsättningen för den nattliga kringgången var ett homogent och avgränsat samhälle, där alla kände alla — ett samhälle, där föräktenskapliga sexuella kontakter kunde accepteras genom att de nästan utan undantag ledde till äktenskap. Den so-

ciala kontroll som utövades, inte bara av föräldrar och ungdomslag utan av hela bymenigheten var tillräckligt stark för att tvinga fram en legalisering av förbindelsen.

Med industrialismen kom en ökad rörlighet bland landsbygdens befolkning. Mobila yrkesgrupper, som säsongarbetande skogshuggare och rallarlag, kom att utgöra ett nytt inslag i tidigare ganska isolerade bygder. De nya konkurrenterna sågs inte med blida ögon av ortens egna söner, och det kom ofta till öppen konflikt, såsom i de våldsamma slagsmålen mellan rallare och bypojkar runt om i landet. För flickorna innebar denna nya uppvaktnings ett osäkerhetsmoment. Gjordes man gravid av en utsocknes arbetskarl, var den lokala sociala kontrollen satt ur spel. Ofta försvann friaren från bygden innan barnet fötts, och flickans föräldrar var heller inte alltid benägna att acceptera en jordlös och rotlös arbetskarl som måg.

Här speglar statistiken den förändrade situationen. Mot slutet av 1800-talet stiger de utomäktenskapliga föds-larna starkt, och snabbast stiger de i områden med stort inslag av gästande arbetarskaror. Den tidigare citerade undersökningen från 1911 visar bland annat, att det existerade ett klart samband mellan hög utomäktenskaplig frekvens och skogsavverkning i stor skala. Inom nattfrieriområdet toppas statistiken av socknar som Ljusdal, som inte bara hade landets högsta utomäktenskapliga tal 1911 utan också var Nordsveriges skogsrikaste bygd, dit skaror av säsongarbetare drog för att arbeta i skogen och vid sågverken. Andra socknar med hö-

13. Arbetarnas Folkets hus, skytteföreningarnas festplatser och nykterhetslogerna runt om i landet övertog mycket av ungdomslagets funktion som nöjesarrangör och kontaktskapare mellan könen. Från SGU:s sommarhem i Bonsjö, Härnösand, 1911.

ga tal är Gällivare och Jukkasjärvi, präglade av invandringen till malmfälten.⁴³

I bygder med ett omfattande landsbygdsproletariat är de utomäktenskapliga barnen också många. Särskilt höga blir siffrorna i storgodsdistrikt som Sörmland och Uppland, där arrendatorer, torpare, daglönare och statare utgjorde majoriteten av befolkningen. Den friaste synen på utomäktenskapliga förbindelser finner vi också hos de obesuttna i 1800-talets bondesamhälle. Bland dem spelade ekonomiska och sociala hänsyn en liten roll vid giftermål. Föräldrarnas auktoritet var ofta svag och saknade de besuttna böndernas ekonomiska bas. Barn till torpare och statare hade ingen eller obetydlig ekonomisk hjälp att vänta från sina föräldrar, och de kom tidigt

att stå på egna ben, medan bondsöner ofta tvingades gå hemma och »vänta ut» fadersarvet.⁴⁴

Medan man gick och tjänade hos någon bonde, höll man sig vanligen med en friare. Resulterade förbindelsen i ett barn, var ingen större skada skedd. Att bilda eget hushåll var relativt enkelt i storgodsbygder, där det var lätt att få stat. Ville barnafadern inte gifta sig, saknade flickan i stor utsträckning de sanktionsmöjligheter, som låg öppna för besuttna bondefamiljer. Från Norge har Sundt också påpekat det vanliga i att obesuttna ofta bildade hushåll utan att gifta sig.⁴⁵

För att återvända till de nordsvenska nattfrieribygderna kom bypojkar-
nas kringgång att långsamt förändras mot 1800-talets slut. I isolerade bygder levde det traditionella frieriet kvar

till långt in på 1900-talet. Ännu på 1920-talet friade man som förr under de speciella »ungdomshelgerna» i norrländska kyrkstäder. I de flesta bygder kom dock nattfrieriet att ändra karaktär. Pojkarnas gemensamma kringgång ersattes av individuella friarbesök i ungefär samma former som längre söderut.

När isoleringen bröts i nattfrieribygderna, kom många av de lokala värderingarna att utsättas för en starkare påverkan utifrån. Värnpliktens införande i Finland 1917 kom t. ex. att få stora konsekvenser för nattfrieriet i Österbottens svenskbygder. I kaserner och på övningsläger konfronterades bondpojkar med en ny sexualmoral och en stadsföreteelse som prostitutionen. I en by var de hemvänderande pojkar inte längre lika benäg-

na att fortsätta den traditionella uppvaktningen av byns flickor utan sökte sig i stället till en betydligt mera tillmötesgående torparflicka. För byns bönder innebar detta ett hot mot den välreglerade friargången, och man jagade gemensamt flickan ur byn.⁴⁶

En liknande utveckling möter vi i 1700-talets USA, där den form av »bundling», som införts av immigranter från Centraleuropa, kom att upphöra efter kolonialkrigen vid århundradets mitt, då männen lärt känna prostitutionen i fältlägren.⁴⁷

Ser vi på utvecklingen under 1800-talet, finner vi, att de nattliga friarbesöken levat kvar på den svenska landsbygden ända fram till andra världskriget, och då företrädesvis bland tjänstefolk och jordbruksarbetare. Stockholmsförfattarinnan Ester Blenda Nordström, som tog plats som piga i Sörmland strax innan första världskriget, fann snart att pigan hon delade säng med hade fästmannabesök varje lördags- och söndagsnatt, »enligt ortens sed». Själv hänvisades hon till logen de nätterna, dock utan att klaga, »ty egentligen har jag det mycket bättre på logen i det varma torra höet. än i den trånga, illaluktande fällbänken.»⁴⁸

Veckohelgens »friarnätter» upplevdes också av författaren Karl Gunnarson under hans strövtåg bland svenska bönder på 1930-talet.

Den nya tiden skapade nya umgängesformer bland landsbygdens ungdom. Sammanskottsdanserna i torpstugor, på logar eller ute i det fria kom i allt högre grad att ersättas av folkrorelsernas organiserade nöjesliv. Ideella rörelser som nykterhetslogerna kom ofta att uppfattas som direkta

arvtagare till ungdomslagets roll som festarrangör. Många av medlemmarna var mindre intresserade av helnykterheten än av logens danskvällar.⁴⁹

Nöjeslivet förändrades också genom de nya kommunikationsmöjligheterna. Med cykel kunde man besöka dansbanor, som tidigare legat utom räckhåll. Under landsbygdens cykelålder skapades även i glest befolkade bygder underlag för kommersiella nöjesarrangemang, biograflador och festplatser. På samma sätt har bilen kommit att innebära en ökad valfrihet för landsbygdens ogifta ungdom. Idag kan man välja och vraka mellan lördagsnöjena. Men bilens betydelse ligger inte bara i dess funktion som transportmedel. Den erbjuder också en social miljö, befriad från föräldrainsyn och ett tilltalande alternativ till samling i blåsiga gathörn eller kring landsortssamhällets korvkiosk. »Raggarepoken» vid 1950-talets slut kan ses som ett försök att i trångboddhetens tidevarv skapa något av en egen miljö. I landsbygdstäder kan man fortfarande se rader av parkerade, upplysta bilar samlade på torget en lördagskväll. Bilens betydelse i ungdomens umgängesliv har studerats av flera amerikanska forskare, och man har till och med velat dra en parallell mellan utnyttjandet av bilen och de traditionella formerna för »bundling».⁵⁰

På den svenska landsbygden har bilåkandet utvecklats till att nästan bli ett mål i sig. Lördagskvällen kommer ofta att ägnas mer åt bilåkning än åt dans, och man söker sig till allt avlägsnare mål. (En undersökning från Tornedalen visar, att lördagsresor på 20–30 mil inte är någon ovanlighet.)⁵¹

Ungdom i storstaden

Med industrialiseringen av det svenska samhället följde en växande ström av landsbygdsungdom till städerna. Omställningen från byns ungdomsgemenskap till storstadens anonyma liv skapade ofta problem. Men anonymiteten kunde också upplevas som en befriande motsats till den stränga sociala kontrollen i hembyn. Inför en ovälkommen graviditet tog många kvinnor sin tillflykt till staden för att undslippa den intoleranta behandling ogifta mödrar ofta mötte i bondesamhället. Denna speciella inflyttargrupp måste ses som en av de många orsakerna till att utomäktenskapliga födslar var mycket vanligare i stad än på landsbygd under hela 1800-talet och ett stycke in på 1900-talet. I stadsmiljön saknade man också mycket av den sociala press, som bondesamhället kunde sätta in för att tvinga fram ett äktenskap.

Alva Myrdal har påpekat, att det i strömmen till städerna fanns ett stort inslag av ogifta kvinnor, vilkas »anonyma liv som hembiträden och i mindre utsträckning som industriarbeterskor och butiksbiträden givetvis icke var ägnat att bevara ett så fast samband mellan sexuella förbindelser och äktenskap som inom bondesamhället och hembygden. De hade då inte heller den trygghet som låg i att föräldrahemmet kunde skydda deras dygd och deras giftermålsutsikter eller åtminstone skydda deras eventuella barn.»

Hon har också framhållit den ovilja mot äktenskapets officiella karaktär, som existerade bland städernas växande arbetarklass, där man ofta kunde

14. Stockholmragare 1969. Under 1950-talet kom bilen att få en central betydelse för ungdomens nöjesliv. Även om raggarepoken kulminerade i början av 60-talet har denna form av sub-kultur visat sig seglivad, främst kanske i småstadsmiljöer. Reportagebild, foto Peter Knopp.

föredra ett »stockholmsäktenskap» med sammanboende utan vigsel.⁵²

Vår kunskap om tonåringarnas sociala liv i dagens stadsmiljöer är ganska liten. De flesta av de sociologiska undersökningarna i ämnet har snarare sysslat med speciella områden som ungdomskriminalitet och tonåringarnas sexualvanor än med ett helhetsstudium av ungdomsmiljön. Flera forskare har pekat på den »kulturfattighet» som präglar mycket av stadens ungdomsliv. Den kan till stor del föras tillbaka på de begränsningar som själva miljön skapar för ungdomarna. I staden tvingas de snarare att konsumera än att producera nöjesliv. Det kommersiella utbudet av nöjen är visserligen stort men lämnar litet utrymme åt egna initia-

tiv. Man saknar både lokaler och resurser för egna aktiviteter. Vidare grupperar man sig ofta i lösare gängbildningar, som saknar den traditionsbildande kontinuitet och fasta nyrekrytering som utmärkte bondbyns ungdomslag.⁵³

Rätt typisk är nog skildringen av ett tonårgäng i Västerås vid början av 1960-talet. Man brukade träffas med mopeder och motorcyklar i kanten av en park: »Att vi samlades där berodde på att vi inte hade någon annanstans att vara. Här hemma i trappuppgångarna eller på gårdarna till hyreshusen fick vi aldrig vara . . . Den närmsta lokal som fanns då att gå till var Gideonsberggården. Det är en ungdomsgård. Den låg bra långt borta härifrån räknat. Men det stod det al-

drig något om i Länstidningen. Där stod det bara om att vi förstörde gräsmattorna och förde oväsen ... Vi gjorde egentligen ingenting i vårt gäng utan var bara ihop. Alla fick vara med, ingen blev undanpetad. Hemma ville man ju inte vara. Inte var det något kul att sitta inne om kvällarna när det var sommar ... När det blev kallt sedan på vintern försvann en efter en och snart var hela gänget upplöst.»⁶⁴

Denna markanta brist på ritualisering och institutionalisering av umgängeslivet har i viss mån motverkats genom framväxten av en tonåringarnas sub-kultur – en värld där man inte bara markerat sitt avståndstagande från det vuxna samhället genom klädsel och uppförande utan också antagit egna värderingar och attityder till omvärlden. Ungdomens ökade köpkraft har också inbjudit till ett kommersiellt exploaterande av tonårsmarknaden och bidragit till skapandet av en speciell konsumtionsprofil. Den nya självständigheten har vidare format en ny sexualmoral i kombination med de ökade möjligheterna att klara sig undan föräktenskapliga graviditeter.

Utvecklingen måste ses mot bakgrunden av familjens ändrade roll i samhället. Familjegruppen är inte längre samma fasta ekonomiska enhet som i bondesamhället, och föräldrarnas auktoritet har minskat i takt med ungdomarnas ökade ekonomiska självständighet. Rollen som uppfostrare har i allt högre grad övertagits av institutioner som skolan, och tonåringarna har kommit att tillbringa en allt större tid utanför familjen, bland jämnåriga.

Sociala skillnader gör sig dock fortfarande gällande, även om den tidiga-re så markerade skillnaden mellan studerande och arbetande ungdom tonats ned. En tonåring, som tar sitt första jobb vid sexton års ålder, står i en helt annan situation, än den som fortsätter att studera och kanske bor kvar hemma in i tjugoårsåldern. Ett större beroende av föräldrarna skapar en starkare bas för föräldrinflytandet.

Äktenskapets ändrade karaktär med den starkare markeringen av dess emotionella innehåll har medverkat till att de institutionaliserade formerna för uppvaktning och frieri försvunnit. Förlovningens betydelse som ett bindande äktenskapslöfte är nästan helt borta, medan det däremot finns en tendens att se förlovningen som ett halvofficiellt accepterande av sammanboende mellan två ungdomar, utan de legala band som äktenskapet medför.

¹ För stimulerande diskussion kring de föräktenskapliga åren vill jag särskilt tacka professor Mats Rehnberg, fil. lic. Åke Daun och fil. kand. Mats Hell-spong.

² Fredrik Ström: Min ungdoms strider. Sthlm 1940, s. 43.

³ Sigurd Erixon: Svenskt folkliv. Sthlm 1938, s. 23.

⁴ Ester Blenda Nordström: En piga bland pigor. Sthlm 1914, s. 113. Se även Marianne Olsson, Tvätt före maskinerna, i Fataburen 1967, s. 158.

⁵ E. Haavio-Mannila: Kyläntappelut. Helsinki 1958. (Summary)

⁶ Orvar Löfgren: Galtabäcksfiskare. Stenc. uppsats, Sthlm 1967, s. 37.

⁷ Eilert Sundt: Om sædlighedstilstanden i Norge. Ny uppl. Oslo 1968, del I, s. 78.

- ⁸ Samuel Ödmann: Prosten Lenaeus i Delsbo och hans församling på 1760-talet. (I: Hågkomster från hembygden och skolan. Sthlm 1924, s. 125.)
- ⁹ Alwyn D. Rees: Life in a Welsh Countryside. Cardiff 1964, s. 85.
- ¹⁰ Pelle Molin: Ädalens poesi. Ny uppl. Sthlm 1964, s. 45–46.
- ¹¹ Jarl Hemmer: Rågens rike. 2 uppl. Sthlm–Hfors, 1946, s. 15.
- ¹² Michael Banton: Roles. London 1965, s. 109.
- ¹³ Helge Refsum: Utpågang og nattefriing i Trøndelag, i By og Bygd 1948–49, s. 47.
- ¹⁴ Carl von Linné: Dalaresa. Sthlm 1960, s. 111.
- ¹⁵ Citerad i Per Hellsvik: Nattfrierier och äktenskapslöfte, i Rig, årg. 51 (1968), s. 71.
- ¹⁶ Jfr frieribeskrivningen i Nicolovius: Folklivet i Skytts härad i Skåne vid början av 1800-talet. Sthlm 1957, s. 156–157.
- ¹⁷ Se t. ex. Eric Wolf: Peasants. 1966, s. 73 ff.
- ¹⁸ Rigmor Frimannslund: Skikk og tro ved friing og bryllup, i Nordisk Kultur XX, Khvn 1949, s. 44.
- ¹⁹ Sundt: a. a., del I, s. 95.
- ²⁰ Carl Säve: Några upplysningar om Dalmålet och Dalallmogens Folklyne, i Tidskrift för litteratur. Upps. 1852, s. 271.
- ²¹ K. Rob. V. Wikman: Die Einleitung der Ehe. Diss. Åbo 1937, s. 358.
- ²² Carl von Linné: Västgötaresa. Sthlm 1961, s. 79.
- ²³ Wikman: a. a., s. 295.
- ²⁴ Georg Hansen: Kvinde og mand, i Dagligliv i Danmark, bd I, 1963, s. 23.
- ²⁵ Säve: a. a., s. 274 ff.
- ²⁶ Jfr Rees: a. a., s. 87 ff.
- ²⁷ Säve: a. a. s. 276.
- ²⁸ Ödmann: a. a., s. 123.
- ²⁹ Georg Hansen: Sædlighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede. Khvn 1957, s. 18.
- ³⁰ Hansen: a. a., s. 92 ff.
- ³¹ Statistiska Meddelanden 1914, 74–78.
- ³² Hugo G. Beigel: Romantic Love, i American Sociological Review, vol. 16 (1951), s. 331.
- ³³ William J. Goode: The Theoretical Importance of Love, i American Sociological Review, vol. 24 (1959), s. 41 ff.
- ³⁴ Malla Montgomery-Silfverstolpe: Memoarer (i urval). Sthlm 1960, s. 33, resp. s. 69.
- ³⁵ Erik Vendelfelt: Den unge Bengt Lidforss. Lund 1962, s. 9–10.
- ³⁶ Publicerad i Per Olof Sundman: Ingen fruktan, intet hopp. Sthlm 1968, s. 38 ff.
- ³⁷ Hansen: a. a., s. 130.
- ³⁸ Se t. ex. Sigfrid Siwertz: Att vara ung. Sthlm 1963, s. 85 ff.
- ³⁹ Citerad i Germund Michanek: En morgondröm. Studier kring Frödings ariska dikt. Diss. Uppsala 1962, s. 46.
- ⁴⁰ Michanek: a. a. s. 100, efter manuskript författat av en jur. stud. i Uppsala på 1870-talet.
- ⁴¹ Statistiska Meddelanden 1914, s. 53.
- ⁴² Sundt: a. a., del I, s. 102–103.
- ⁴³ Statistiska Meddelanden 1914, s. 24.
- ⁴⁴ Statistiska Meddelanden 1914, s. 28.
- ⁴⁵ Sundt: a. a., del I, s. 170 ff.
- ⁴⁶ Enl. uppgift från prof. Helmer Tegen-gren, Åbo.
- ⁴⁷ Arthur Calhoun: A Social History of the American Family, del I, s. 130. Ny uppl. New York 1960.
- ⁴⁸ Nordström: a. a., s. 54.
- ⁴⁹ Se t. ex. Björn Hallerdt: Leva i bruks-samhälle. Sthlm 1957, s. 166, Löfgren: a. a., s. 37 samt Nordström: a. a., s. 39.
- ⁵⁰ Se t. ex. James Coleman: The Adolescent Society. New York 1961, s. 23 ff. »Bundling» och bilåkande diskuteras i Dana Doten: The Art of Bundling. New York 1938.
- ⁵¹ Mats Hellspång: Jänkisjärvi. Stenc. lic. avhandl. Sthlm 1969, s. 83–84.

- ⁵² Alva Myrdal: *Folk och familj*. Sthlm 1944, s. 62, resp. 58.
- ⁵³ Se t. ex. Jan Brøgger: *Resurser og status i en ungdomsgjeng*, i *Tidsskr. for samfunnsforskning* bd 9, s. 19–26, Oslo 1968, och Peter Willmott: *Ado-*

lescent Boys of East London. London 1966.

- ⁵⁴ Sture Källberg: *Rapport från medelsvensk stad: Västerås*. Sthlm 1969, s. 241–242.

SUMMARY

From bundling to teen-age culture

This paper discusses Swedish courtship patterns during the last hundred years. Examples are drawn from different social settings: traditional peasant communities, Victorian upper class society, rural areas in the process of industrialization and urban settings of today.

Traditional Swedish peasant culture showed great regional differences. In Northern Sweden "bundling" was the normal form for premarital contact with village boys and girls spending the night together in the girl's home. Bundling practices were closely connected with the independent position of unmarried girls in these northern parts, where the girls had their own sleeping-quarters and spent long periods away from home, tending the cattle in outlying pastures. In this cultural setting the choice of mate was in the hands of the youth themselves. The economic structure of these farming communities was markedly egalitarian, and strategic marriages played a relatively unimportant role. In the villages of Southern Sweden, characterized by a growing social and economic stratification, courtship was much more formalized and parental control stronger.

In upper and middle class society the position of the unmarried woman was far less free than among the peasants.

Parental "match-making" played an important role in maintaining and improving social positions of families. Here, the rapidly spreading ideas about romantic love acted as a disruptive force. The demand for sexual abstinence before marriage and the high marriage age of most professional men formed one of the foundations of "the double standard" in Victorian morals.

During the last part of the 19th century industrialization put an end to the traditional bundling practices. The strong social control of the village community made sure that no man should try to evade a marriage when his bundling partner became pregnant. This control ceased to function as railroad navvies and lumberjacks invaded the isolated rural areas. The industrialization of Northern Sweden involved a rapid rise of illegitimate births.

Industrialization also brought large numbers of village youth to the urban centers, where premarital contacts lacked the well-organized character of the countryside. The ritual poverty and loose structure of much urban teen-age life have to some extent disappeared with the development of teen-age subcultures, which have had a great influence on contemporary courtship patterns.